

DR. KÓKAI SÁNDOR:
A Bánát helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában a XX. század elején

1. Bevezetés

A Bánát (Banatus Temesiensis), azaz a Temesi Bánság a Kárpát-medence közel harmincezer km²-nyi kiterjedésű (28 522 km²) régiója, amely a történelmi Magyarország többi régiójától társadalmi-gazdasági fejlődésének jellegzetes vonásai révén karakterisztikusan elkülönült. E jellegzetes vonásokat felerősítette, hogy a pozsareváci béke (1718) után katonai igazgatás alá helyezték e területet (1778-ig) és határörvidékként közvetlenül Bécsből kormányozták. A bécsi Udvari Kamara közvetett és közvetlen beavatkozásai a nemesi vármegyék (Torontál, Temes és Krassó) visszaállítását (1779) után megváltoztak, azonban a társadalmi-gazdasági-települési tér valamennyi elemét átfogó, a felvilágosult merkantilista abszolutizmus jegyeit is magán hordozó hatások lenyomatai napjainkig kimutathatóak e régióban. Kétségtelen tény, hogy a mindenkor Habsburg-uralkodóktól kiinduló regionális átszervezési kísérletek jól nyomon követhetők a Temesi Bánság XVIII–XIX. századi fejlődésében, s Horvátország és Erdély különállása mellett a Bánát az egyetlen olyan országrésznyi terület a történelmi Magyarországon, ahol az igazgatásban, a területfejlesztésben és a telepítési politikában 1718-1920-ig a regionális elvek érvényesültek, dacolva és gyakran ellentétbe kerülve a magyar alkotmányjogi hagyományokkal is. E dolgozatban arra az alapproblémára keresem a választ, hogy a Bánát a társadalmi-gazdasági önfejlődésből születő önálló régió-e, amely saját fejlődési ívvel, gazdasági struktúrával, belső kohézióval, sajátos textúrával és térszerkezettel rendelkezik, s az ott élő lakosság tudatában mindez entitásként tükröződik. Véleményem szerint eljutott a termelő erők fejlődési folyamata abba a fázisba a XX. század elejére, a munkamegosztás területi aspektusának megfelelően, hogy a Bánát sajátos, önálló régióját alkossa a történelmi Magyarországnak. Mindez azt is jelenti, hogy a Bánáton belül a horizontális és vertikális kapcsolatok mélysége, tagoltsági szintjei megfelelően bizonyultak – specifikumokkal tüzdelve – ahhoz, hogy bemutassuk a Kárpát-medence egyik legfejlettebb régióját, kultúráját, mind társadalmi, gazdasági és települési szinten.

2. A Bánát, mint sajátos etnikai tér

A Bánát a XX. század elejére a gazdasági szükségszerűség által kikényszerített benépesítés (spontán migráció, szervezett telepítések) eredményeként etnikai és vallási tekintetben a Kárpát-medence, sőt Európa egyik legsokszínűbb területévé vált, ahol tizenhat etnikai csoport élt egymás mellett (*1. táblázat*). Az etnikai térszerkezet alapelemei a XVIII. század végére kialakultak, az etnikai szigetek, csoportok és kontakt zónák fejlődését, a gazdasági és politikai asszimilációt, valamint a népességszám változását befolyásoló folyamatokat (pl. természetes szaporodás, külső migráció, kivándorlás stb.) a XIX. század folyamán már a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek alakították. Az 1910-re vonatkozó tényfeltárás része egy olyan folyamatleírásnak, mely segítségével reális etnikai térstruktúra szintézise valósulhat meg, s egyben lehetőséget biztosít az objektív összegzésre és a bánáti specifikumok kiemelésére:

- A Bánát területén egyetlen etnikai csoport sem került túlsúlyba (magyar 242 152 fő = 15,3%, német 387 545 főre = 24,5%, román 591 968 fő = 37,4%, szerb 284 330 fő = 18,0%), melynek következtében nyelvi-etnikai alapon egyik nemzetiség sem tarthatott kizárólagos igényt a területre.
- A négy nagy nemzetiség a települések 65–96%-án megtalálható volt (románok 771 településen, németek 726 településen, magyarok 723 településen, szerbek 517 településen), mely regionális értelemben nagyfokú etnikai keveredésre utal. Mindazok ellenére, hogy 422 településen az egyes etnikai kisebbségek aránya nem érte el az 5%-ot, s a lélektanilag is oly fontos határvonalnak tekintett 20% feletti etnikai kisebbség mindössze 169 db bánáti településen volt, melyből 95 településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé emelkedett.
- A Bánát 801 településéből mindössze tizenkilenc olyan település volt, ahol a többségi nemzetiség mellett még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt. (pl.: Lugos: magyar: 6875 fő = 34,7%, német: 6191 fő = 31%, román: 6227 fő = 31,4%)

1. táblázat. A Bánát demográfiai – etnikai jellemzői (1910–1990.)

Megye/ Régió	Telep. száma	Össz. lakos	magyar	német	román	szerb	szlovák	horvát	egyéb
1910									
Torontál	213	615 151	128 405	165 779	86 937	199 751	16 143	4203	13 934
Temes	225	500 835	79 960	165 883	169 030	69 905	3 080	350	12 627
Krassó-Sz.	363	466 147	33 787	55 883	336 082	14 674	2 908	319	22 494
Bánát (össz.)	801	1 582 133	242 152	387 545	592 049	284 330	22 131	4872	49 055
1910									
Magyar Bánát	8	16 753	11 683	1 248	85	3 588	–	–	154
Szerb-Bánát	184	580 957	109 510	133 495	76 398	232 009	–	–	29 175
Román-Bánát	609	984 139	126 959	252 802	515 484	48 733	–	–	46 870
Bánát (össz.)fő	801	1 582 133	242 152	387 545	592 049	284 330	22 131	4872	48 055
%	100	100	15,3	24,5	37,4	18,0	1,4	0,3	3,1
1990									
Magyar Bánát	8	18 601	18 601	–	–	–	–	–	–
Szerb-Bánát	181	690 277	72 508	–	33 795	460 929	16 748	530	106 794
Román-Bánát	639	1 142 702	67 497	30 843	954 846	15 622	907	3559	69 436
Bánát (össz.)fő	828	1 851 580	158 606	30 843	988 641	476 551	17 655	4089	176 230
%	100	100	8,5	1,7	53,4	25,7	0,9	0,3	9,5

- A bánáti magyarok csak a törökkanizsai járásban alkottak abszolút többséget (52,4%), s mindössze 36 településen haladta meg arányuk a 75%-ot, 18 településen 50–75% között változott, míg 20–50% között változott 64 bánáti településen, melyből 10 településen még relatív többségben éltek. A Bánát 801 településéből 604 településen a magyarok aránya 20% alatt maradt.
- Torontál vármegyében élt a bánáti magyarok 53%-a (128 405 fő), Temes vármegyében 33%-a (79 960 fő), míg Krassó-Szörény vármegyében 14%-a (33 787 fő). A Temes megyében élő magyarok 82%-a, a Krassó-Szörény megyeiek 60,7%-a, valamint a Torontál vármegyeiek 25,2%-a kisebbségben használhatta nyelvét.

- A bánáti németek nem kapcsolódhattak homogén etnikai tömbhöz, s a Bánát 148 településén 50% felett, további 53 településen 20–50% között, míg 37 településen 10–20% közötti számarányt értek el, azaz a bánáti települések ¼-ben (201 db) 20% feletti volt a németek aránya.
- Torontál vármegyében a bánáti svábok 42,8%-a (165 779 fő), Temes vármegyében szintén 42,8%-a (165 883 fő), míg Krassó-Szörényben 14,4%-a (55 883 fő) élt. A Bánát 39 járásából három járásban abszolút többséget, nyolc járásban relatív többséget alkottak, miként Temesvár (43,6%) és Versecz (49,5%) törvényhatósági jogú városokban is.
- A bánáti szerbek 70,3%-a (199 750 fő) Torontál vármegyében élt, ahol két járásban (antalfalvai és törökbecsei) és Nagyikindán (52,8%) abszolút többségben, két járásban (nagyikindai és párdányi) és Pancsován (41,9%) relatív többségben éltek. Temes vármegyében élt a szerbek 24,5%-a (69 905 fő), ahol a fehértemplomi járásban abszolút többséget (57%), míg a kevevárai járásban relatív többséget (47,3%) alkottak. A szerbek 100 db bánáti településen éltek többségben, s 20% felett is csak további 33 településen.
- Homogén román etnikai tömb alakult ki a Krassó-szörényi románság esetében, ahol a vármegye lakosságának 72,1%-át (336 082 fő) alkották, az újmoldovai járás kivételével minden járásban abszolút többségben éltek, s ezt csak itt-ott szakította meg néhány magyar (4 db), német (9 db), cseh (5 db), krassowaner (7 db) és szerb (5 db) homogén falu. A vármegye 362 településéből 306-ban (84,5%) a románok éltek többségben. Temes vármegyében négy járásban abszolút, két járásban relatív többséggel rendelkeztek, mely azt eredményezte, hogy Temes vármegye településeinek több mint a fele (123 db = 51,7%) román többségű volt, de Temes megye összlakosságának csak 33,7%-a volt román.
- A bánáti nemzetiségek etnikai térszerkezetére utal, hogy 447 település (55,8%) etnikailag homogénnek számított (299 román, 65 német, 36 szerb, 30 magyar, 7 krassowaner, 6 cseh, 3 szlovák, 1 bolgár), azaz 90% fölött volt az uralkodó nemzetiség aránya.
- Az etnikailag homogén és abszolút többségű települések mintegy hetven százaléka a három domináns etnikai tömbhöz (magyar, szerb, román) kapcsolódott, mely nemzetek spontán migrációs akció rádiuszának peremén jelentős német etnikai szigetek helyezkedtek el. A bánáti németek etnikai térszerkezeti helye egyenlőre szétválasztotta és egyben mérsékelte a három nemzet (magyar, szerb, román) bármelyikének dominánsá válását.
- A Bánát nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét sem. A ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a szlovákok 42%-a (9258 fő), a magyarok 38,4%-a (92 994 fő), a szerbek 29,1%-a (82 659 fő), a románok 27,7%-a (164 389 fő), a németek 25,2%-a (97 625 fő) és a bolgárok 25,1%-a (3132 fő) élt kisebbségben.
- Jelentős román–magyar etnikai kontakt zóna a Bánát területén nem alakult ki, a két nemzet között a bánáti svábok falvai helyezkedtek el, míg a szerb–román kontakt zóna a Csene–Gád–Nagygáj–Versecz–Fehértemplom–Ómoldova települések által jelzett vonal mentén alakult ki.

3. A Bánát, mint sajátos települési tér

3.1. Ugyancsak egyedi vonása a Bánátnak, hogy a falvak, városok többségének utcahálózata szabályos, mérnöki tervek szerint készült, de *településhálózata* is lényegesen eltér az Alföld más részeitől (Beluszky P. 2001. 25. o.). A tulajdonviszonyok 1718 után – kincstári (kamarai) birtok – messzemenően megszabták a településállomány és -hálózat rekonstrukciójának mikéntjét is. A Maros folyótól délre – az ismert történelmi okok miatt – nem jellemzőek a nagyhatárú mezővárosok, s a hozzájuk kapcsolódó tanyarendszerek, hanem jobbára kisebb határú és kisebb népességű (2–5 ezer fő) középfalvakat hoztak létre, szabályos kismezővárosi hálózattal. A településhálózat elemeinek nagyság szerinti tagoltságát tekintve jól kirajzolódnak az ismert sajátosságok (2. táblázat).

A települések nagyság szerinti kategóriáit tekintve megállapítható, hogy az apró- és kisfalvak zöme Krassó-Szörény megyében található (66,3%), míg Torontál megye a közép- és nagyfalvak (75,6%), illetve az óriásfalvak (15 db) dominanciájával jellemezhető. 1910-ban e megyében két olyan községi jogállású település is volt (Nagyszentmiklós és Zombolya), melyek népességszáma meghaladta a tízezer főt. Temes vármegye a legkiegyensúlyozottabb e tekintetben, enyhe dominanciával a középfalvak javára. Nem elhanyagolható tény, hogy a Bánát 801 települése közül mindössze 33 db volt ötezer főnél népesebb (4,1%), melyből 20 db Torontál, 8 db Temes vármegyében helyezkedett el. A települések nagyság szerinti tagoltságának torzulásait mutatja, hogy Krassó-Szörény megyében nem volt 20 ezer főnél népesebb település, s Temes megyében is mindössze Fehértemplom képviselte a 10–20 ezer fő közötti népességű településeket.

2. táblázat. A Bánát településeinek nagyság szerinti kategóriái (1910)

Vár- megye	Tele- pülés- szám	500 fő alatt	500– 1000 fő	1000– 2000 fő	2000– 5000 fő	5–10 ezer fő	10000–20 ezer fő	20 ezer fő felett
Krassó- Szörény	362	55	145	113	44	Karánsebes 7638 fő Orsova 5538 fő	Lugos 19 126 fő R.bánya 17 368 fő S.anina 12 323 fő	– – –
%	100	15,2	40,1	31,2	12,1	0,05	0,1	-
Temes	225	14	56	81	66	Lippa 7854 fő Kevevára 7022 fő H.bányos 6836 fő T.gyarmat 5259 fő Újarad 5982 fő	F.templom 10 181 fő	Temesvár 68 471 fő Versecz 26 941 fő
%	100	6,2	24,9	36,0	29,3	0,2	0,05	0,1
Torontál	213	9	23	67	94	15*	N.szentmiklós 10 611 fő Zombolya 10 882 fő	N.kikinda 26 356 fő N.beckerek 25 470 fő Pancsova 20 201 fő
%	100	4,2	10,8	31,5	44,1	9,1	0,1	0,15
Bánát	800	78	224	261	204	22	6	5
%	100	9,7	28,0	32,6	25,5	2,75	0,75	0,7

* Torontál v.m. 5000–10000 fő közötti települései: Aracs 9162 fő, Melencze 8935 fő, Mokrin 8830 fő, Törökbecse 7640 fő, Dolova 6905 fő, Révaújfalu 6597 fő, Kumán 6136 fő, Óbesenyő 5989 fő, Petre 5833 fő, Nagycsanád 5645 fő, Újzozora 5581 fő, Karlova 5503 fő, Omlód 5344 fő, Perjámos 5336 fő, Torontál-vásárhely 5173 fő.

3.2. Az urbanizáció bánáti sajátosságait tekintve egyet kell értenünk Beluszky P. megfogalmazásával, mely szerint: „...Torontál és Temes vármegyékben közepes méretű településhálózatok jelöltek ki, s e keretek között 'szabályos' településhálózat formálódott, közepes méretű falvak, s városi javakkal való ellátásuk céljából 'nyugat-európai típusú' városok, ipari-kereskedelmi-igazgatási funkciókkal (pl. Arad és Temesvár)... A településállomány effajta újraeledése kizárta, hogy a Bánát az 'alföldi utat' (kiemelés B. P.) járja...” (Beluszky P. 2001. 162. o.). Véleményem szerint éppen ezek a vonások emelik ki a bánáti településhálózat sajátosságait, azt a szabályosságot, amely eltér az Alföld többi részétől, s egyben lehetőséget nyújt a másságok megfogalmazására e téren is (Kókai S. 2003.):

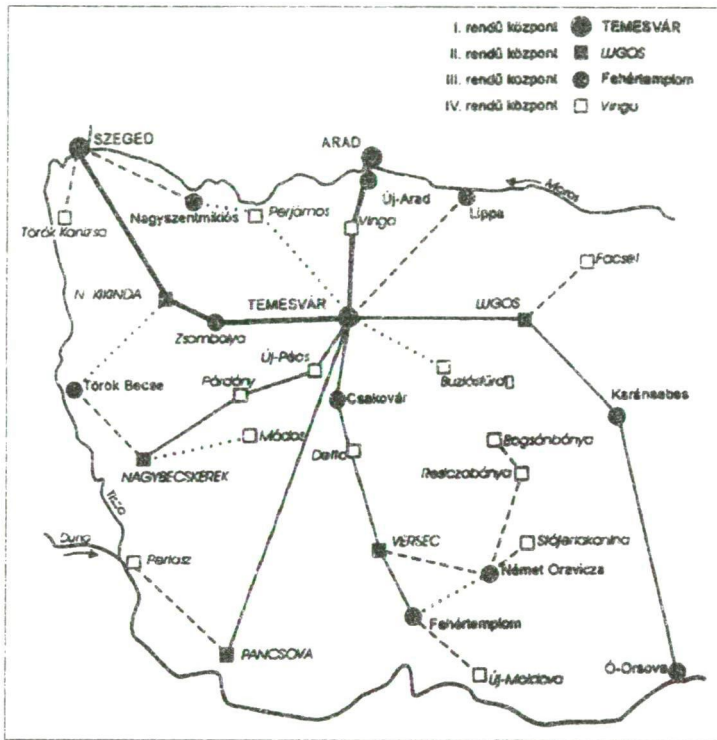
- A bánáti urbanizáció szintje területenként differenciálódott és speciális területi hatások is érvényesültek.
- Ha csak a 10 ezer főnél népesebb településeket (11 db) tekintenénk városnak, akkor a városlakók aránya mindössze 15,3% (247 480 fő) lenne.
- Az Alföld „törzsterületétől” (kb. 44–45 ezer km²) eltérően az 5–10 ezer fő közötti népességű települések nagy része (kivételek: Homokbálványos, Aracs, Dolova, Révaújfalú, Kumán, Karlova, Omlód), sőt a Krassó-szörényi szabadalmas bányavárosok (pl. Oraviczabánya 4051 fő, Dognácska 3417 fő, Boksánbánya 3362 fő stb.) egy része és a szintén ötezer fő alatti járasszékhelyek (pl. Új Moldova 3426 fő, Facsád 3316 fő, Teregova 3535 fő, Bozovics 4240 fő, Vinga 4702 fő, Temesrékas 4314 fő, Csákova 4399 fő, Detta 4197 fő, Törökkanizsa 4938 fő, Módos 4746 fő, Alibunár 4496 fő stb.) is rendelkeztek olyan központi funkció gazdagsággal, mely alapján nem csak jogi értelemben tekinthetők városnak, hanem funkcionálisan is, azonban így is csak 32,5% a városi népesség aránya, mely az országos átlag körüli érték volt 1910-ben.
- Torontál vármegyében a kedvező változások, pozitív urbanizációs folyamatok mindössze 7–10 db településen éreztették hatásukat, melyek a bánáti városi átlag (27,3%) feletti növekedést (1870–1910 között) produkáltak (pl. Törökkanizsa 48,3%, Nagykiráncsa 39,9%, Zsombolya 36,3%, Nagybecskerek 29,5% stb.). Temes vármegyében Temesvár (31 627 fő = 85,8%) és Versecz (5846 fő = 27,7%) mellett mindössze Detta (1452 fő = 52,9%) és Temeskubin (2486 fő = 54,8%) esetében következett be a bánáti városi átlag feletti népességnövekedés 1870–1910 között.
- Krassó-Szörény vármegyében tizenhárom olyan település volt (pl. Lugos, Karánsebes, Facsád, Bozovics, Resiczabánya stb.), amelyek a bánáti városi átlag feletti népességnövekedést érték el, a városi népességnövekedés közel 85%-át (29 413 fő), azonban öt dinamikus fejlődő központ (Resiczabánya 9870 fő = 131,6%, Lugos 7472 fő = 64,1%, Karánsebes 4126 fő = 117,5%, Orosva 3983 fő = 256,1%, Stájerlakánina 3962 fő = 47,4%) adta.
- A kis mezővárosok egyre kevésbé tudtak megfelelni a bánáti térszerkezetben rájuk háruló feladatoknak, így érvényesülhetett a „gyorsuló idő – lassuló idő” kettőssége, amely a kisvárosokban a „megállt az idő” képzetét is keltette.

3.3. A Bánát településhierarchiai és térszerkezeti sajátosságai, az Alföld más területeitől eltérő jellege épp abban tükröződött, hogy „szabályos” mezővárosi hálózatot, szabályos vonzaskörzeteket és piacörzeteket hoztak létre, így ezek nem csak saját népességük ellátására rendezkedtek be. A XIX. század közepén három szabad királyi város (Temesvár, Versecz, Pancsova), kilenc bányaváros (pl. Szászkabánya, Berzászkabánya, Ruszskabánya stb.) és negyvennyolc mezőváros (Torontálban 22 db, Temesben 15 db, Krassó-Szörényben 11 db) alkotta a városhálózat legfontosabb elemeit (2. térkép).

A központok fejlődését befolyásoló tényezők részletes elemzése helyett fontosabbnak tartom, hogy a fenti hatvan település ténylegesen betöltötte-e azt a funkciót, amelyet köz-

ponti szerepköre alapján kellett volna? Ha az 1871. évi, ill. az 1876. évi változásokat tekintjük, a válaszuk egyértelmű: nem. Mindössze három törvényhatósági jogú város (Temesvár, Versecz, Pancsova) és hat rendezett tanácsú város (1887-től Lugos, Karánsebes, Fehértemplom, Vinga 1901-ig, Nagybecskerek, Nagykikinda 1893-tól) maradt városi státuszban, a többi oppidum a községek közé került.

Vizsgálataink szerint 1910-re megfeleződött (30 db) a tényleges központi funkcióval rendelkező bánáti települések száma (1. térkép). A demográfiai robbanás, az urbanizáció felgyorsulása, a szakigazgatás kiépülése, a modern bank- és pénzügyi rendszer megteremtése, az oktatási-kulturális szerepkör bővülése mindezt kikényszerítette, s egyben növelte a szakadékokat az egyes hierarchia szinteken belül és között.

1. térkép. A Bánát térszerkezeti vázlata a XX. század elején

- A Bánát lakói számára három közel azonos fejlettségű (Temesvár, Szeged, Arad), de jellegében, társadalmában, gazdasági sajátosságaiban nagymértékben különböző, *elsőrendű központ* (23 központi funkció alapján) állt rendelkezésre, a tényleges választási lehetőség azonban csak kevés település lakóinak adatott meg.
- A *másodrendű központok* esetében 13 tényező vizsgálatából [pl. 20 ezer fő feletti népesség, királyi törvényszék központja, egészségügyi (kórház) központ stb.] adódóan három teljes értékű (Nagybecskerek, Pancsova, Versecz) és két részleges (Nagykikinda, Lugos) központot tudtunk meghatározni (Kókai S. 2001. 120. o.).
- A *harmad- és negyedrendű központok* esetében 10 központi funkciót (pl. járásközpont, adófelügyelőség, minimum két takarékpénztár, 10 ezer fő feletti népességszám stb.) vontunk be a vizsgálatokba, s eredményként tíz harmadrendű (pl. Fehértemplom, Karánsebes, Lippa, Nagyszentmiklós, Oravicza, Zombolya stb.) és tizennégy

negyedrendű (pl. Perjámos, Vinga, Facset, Törökkanizsa, Buziásfürdő, Bogsánbánya, Resiczabánya, Stajerlakanina, Új-Moldova stb.) központot tudunk kimutatni.

- A századfordulóra elkészített településhierarchia és a hozzá kapcsolódó térszerkezeti gócpontok elhelyezkedését vizsgálva (1. térkép) megállapítható, hogy Temesvártól 20–25 km-re sugarú körben kialakult egy *belső periféria*. Itt zömmel IV. és V. rendű központok és vonzáskörzeteik helyezkedtek el, erősen kötődve Temesvárhoz. Mintegy 40–50 km sugarú félkörben találjuk a másodrendű *dinamikus központokat*, melyek stabil térszerkezeti kapcsolatokkal rendelkező szubcentrumokat kapcsolnak magukhoz, melyek egy része stagnáló-hanyatló népességszám és központi funkcióvesztés miatt *külső perifériává* vált (pl. Feeset, Új-Moldova, Perlasz stb.).

4. A Bánát, mint sajátos gazdasági tér

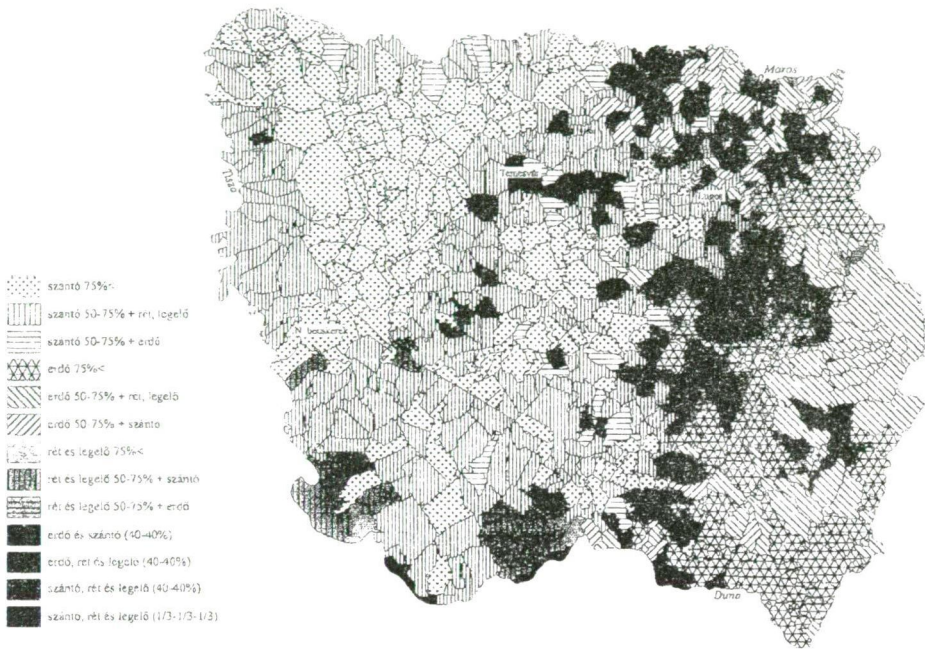
A Bánát gazdasági fejlődését tekintve közismert tény, hogy az 1718-tól meginduló fejlődés a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb kultúrtájává alakította e régiót a XIX–XX. század fordulójára. E folyamat egyik igen fontos szegmense – a bánati sajátosságok egyik alappillére – a régió természetföldrajzi potenciáljának (pl. ásványkincsek, éghajlati és talajföldrajzi adottságok stb.) kiaknázása (pl. vaskohászat és acélgártás, fejlett mezőgazdaság, stb.) és a társadalom szolgálatába állítása. A Bánát dualizmuskori mezőgazdasági viszonyaira messzemenő hatást gyakorolt az az agárkonjunktúra, amely az ipari forradalmak hatására bontakozott ki Európában a XIX. században.

A kiegyezés és a századforduló között a magyar búzatermelés két és félszeresére, a cukorrépa-termelés hatszorosára, a kukoricatermelés hétszeresére nőtt. A gabonakivitel az 1850–60-as években több mint ötszörösére növekedett, azaz a nemzetgazdaság fejlődése és az agrártermelés növekedése, tökések átalakulása, technikai modernizációjuk szorosan összekapcsolódott. A hazai tőkeképződés legfontosabb forrása (az ún. eredeti tőkefelhalmozás) folyamatosan az agrártermeléshez és a mezőgazdasági termékek kereskedelméhez kapcsolódott.

4.1. E folyamatokból és világméretű tendenciákból a Bánát sem maradt ki, sőt egyre intenzívebben bekapcsolódott, kedvező agroökológiai potenciáljára kiemelten alkalmas sáti sítksági és dombsági területeit a szántogazdálkodásra. Az 1865. évi és az 1895. évi adatokat feldolgozva és összehasonlítva (Kókai S. 2006) megállapítható, hogy a gazdálkodás jellege és a földhasznosítási típusok is markánsan megváltoztak. 1865-re vonatkozóan csak 605 település adatait dolgozhatuk fel, a Határőrvidék adatai ugyanis ekkor még hiányoznak. Szántó dominancia (50% felett) jellemzett 261 bánati települést, s itt helyezkedett el: a Bánát szántóinak több mint 2/3-a, a gyepterületek 50%-a, s a jövedelemviszonyokat tekintve az átlag (4,35 fl/hold) feletti értékkel rendelkezők 95%-a. Temesben (50,4%) és Torontálban (61,1%) már 1865-ben is lényegesen magasabb a szántó kiterjedése, mint az országos átlag (40,4%).

A XIX. század végére (1895) a Bánát mezőgazdasági súlya, szerepe, földhasznosítási formái, ha nem is alapjaiban, de jelentős mértékben átstrukturálódott, a Határőrvidék nélküli Bánátot tekintve megállapítható, hogy a szántó kiterjedése mintegy négyszázezer kat. holddal nőtt. A Bánát 801 települését figyelembe véve: 422 településen emelkedett 50% fölé a szántó aránya (2. térkép), úgy, hogy Torontál vármegyében 50% alatti szántóterülettel mindössze 12 település, Temes vármegyében 48 település rendelkezett 1895-ben, melynek eredménye, hogy Torontál 76%-a, Temes 66,1%-a, Krassó-Szörény 33,1%-a szántó területté vált, meghaladva az országos átlagot: 44,1%. Természetesen más művelési ágak és gazdálkodási formák is speciálisan érvényesültek, melyek specifikumait az atábbiakban összegzem:

- A gabonafélék vetésterülete az országos tendenciákkal ellentétesen, nem csökkent. A Bánát vetésterületének 40,5%-án (578 558 ha) búzát, 38,4%-án (548 581 ha) kukoricát termeltek, s ez magasan meghaladta az országos átlagot (28,4%, ill. 22,2%) 1914-ben. A Bánát három megyéjében termelt az ország búzatermésének 17,5%-a (3 996 883 q) és az ország kukoricatermésének 19,6%-a (1 033 6831 q).

2. térkép. A Bánát mezőgazdasági térszerkezete 1895-ben

- A bánati mezőgazdaság extenzív, monokultúras jellegét támasztja alá, hogy a bánati gazdaságok alig 0,08%-a (228 db) használt műtrágyát a termeléshez. E tekintetben kiemelkedően fontos, hogy a hektáronkénti átlagtermés – differenciált képet mutatva – alacsonyabb az országos átlagtól, különösen a búza esetében. Temes és Torontál 7,8 q/ha, ill. 7,6 q/ha értékei messze elmaradtak a nyugat-dunántúli megyék (pl. Sopron 13,4 q/ha, Győr 12,8 q/ha stb.) értékeitől.
- Az östermeléssel foglalkozók aránya (68,5%) jóval magasabb, mint az országos átlag (62,4%). A mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív keresők aránya mintegy hat százalékkal magasabb (66,5%) mint az országos átlag (60,1%), mely a lassúbb szerkezetváltás eredménye a népesség foglalkozási összetételében, azaz itt a mezőgazdaság biztosabb megélhetést jelentett, mint az ország más régióiban.
- Az állattenyésztés/-tartás jelentősége másodlagos a Bánát mezőgazdaságában, azonban az állattenyésztés regionális jelentőségét érzékelteti, hogy Magyarország lóállományának 15,7%-a, a sertés- és juhállományának 10–10%-a, kecskeállományának 11,1%-a és szarvasmarha-állományának 7,3%-a itt volt. Különösen jelentős a lóállomány, melynek eredménye, hogy a Bánát legfejlettebb területein (pl. párdányi-, pancsovai-, alibunári járás stb.) az 1000 főre eső lovak száma meghaladta a 350 db-ot. Ez azt is jelenti, hogy az állati igerő alkalmazásában megtörtént a váltás az ökrös fogatok rovására, sőt itt a gazdaságok átlagban legalább 2 db igás lóval rendelkeztek.

- Az állattenyésztésben domináns szerepet az extenzív gazdálkodás/tartás játszott, s az intenzív állattenyésztés csak különösen kedvező adottságú területeken kezdhetett térhódításba.
- Mindazok ellenére, hogy Krassó-Szörény vármegye erdősültsége országosan is kiemelkedő volt (51,3% = 984 696 kat. hold), az erdőgazdálkodás helyett azonban az erdőelés változatos formái voltak dominánsak, nem egyszer rablógazdálkodással.

4.2. Az iparfejlődés hazai és nemzetközi feltételei a kiegyezést követő évtizedekben kedvezőek voltak (gazdasági konjunktúra), mindez, valamint az agrártermelés prosperálása sokrétűen hatott az ipari termelés alakulására is. Az 1890-es évekig a mezőgazdasághoz kapcsolódó ipari ágazatok (pl. malom-, szesz-, cukoripar) fejlődtek, amelyet a szinte korlátlan nyersanyagbázis is motivált. Az 1890 után felgyorsuló és differenciálódó iparfejlődés eredményei a Bánátban is megmutatkoztak:

- Az iparvállalatok száma (42 572 db) és ágazati megoszlása, valamint az alkalmazottak (segédek) vállalati megoszlása alapján megállapítható, hogy a kisipar játszott domináns szerepet.
- A Krassó-szörényi – országos jelentőségűnek tekintett – bányászati és kohászati üzemek mind az aktív keresők száma, mind a vállalatok száma alapján elmaradtak az ország legfontosabb bányászati és kohászati körzetei mögött. A nyersvas és acéltermelés 18–20%-át adták 1913-ban. Az aktív keresők 2,3%-a (4841 fő) dolgozott e gazdasági ágban, mely az országosan itt foglalkoztatottak 6,6%-át jelentette.
- A foglalkoztatottak zömét a stájerlakaninai szénbánya (2378 fő), a dognácskai vasércbánya (512 fő) és három vasgyár (2392 fő) alkalmazta. Tény, hogy a történelmi Magyarországon mindössze 15 üzem foglalkoztatott kétezer főnél is több munkást.
- Temes és Torontál vármegye ipari aktív keresőit (19 760 fő, ill. 31 821 fő) zömmel a könnyű- és élelmiszeripar foglalkoztatta. Jellemző módon Temes megye legnagyobb ipari üzeme egy sörfőzde (73 segéd), míg Torontál két legnagyobb téglagyárában 814 főt, a legnagyobb malomban 303 főt foglalkoztattak.
- A törvényhatósági jogú városok ipara differenciált képet mutatott. Temesvár lakóinak 38,9%-a kapcsolódott (aktív keresőként vagy eltartottként) az iparhoz, s 62 db olyan iparvállalata volt (7155 segéddel), amely húsz főnél többet foglalkoztatott. A legjelentősebb a temesvári dohánygyár (1593 foglalkoztatott), de a cipőgyár (821 fő) és a vasúti járműjavító (639 fő) is a legnagyobbak közé tartozott. Versecz és Pancsova ipara már nem volt ilyen dinamikus, az előbbi legnagyobb ipari üzeme a keményítőgyár (63 fő), az utóbbié a selyemgyár (289 fő), s a 20 főnél nagyobb segéderőt alkalmazó üzemek száma is mindössze 11 db, ill. 6 db volt.
- A rendezett tanácsú városok alig rendelkeztek ipari üzemmel és foglalkoztatottal, tehát domináns maradt a házi- és kézműipar szerepe.

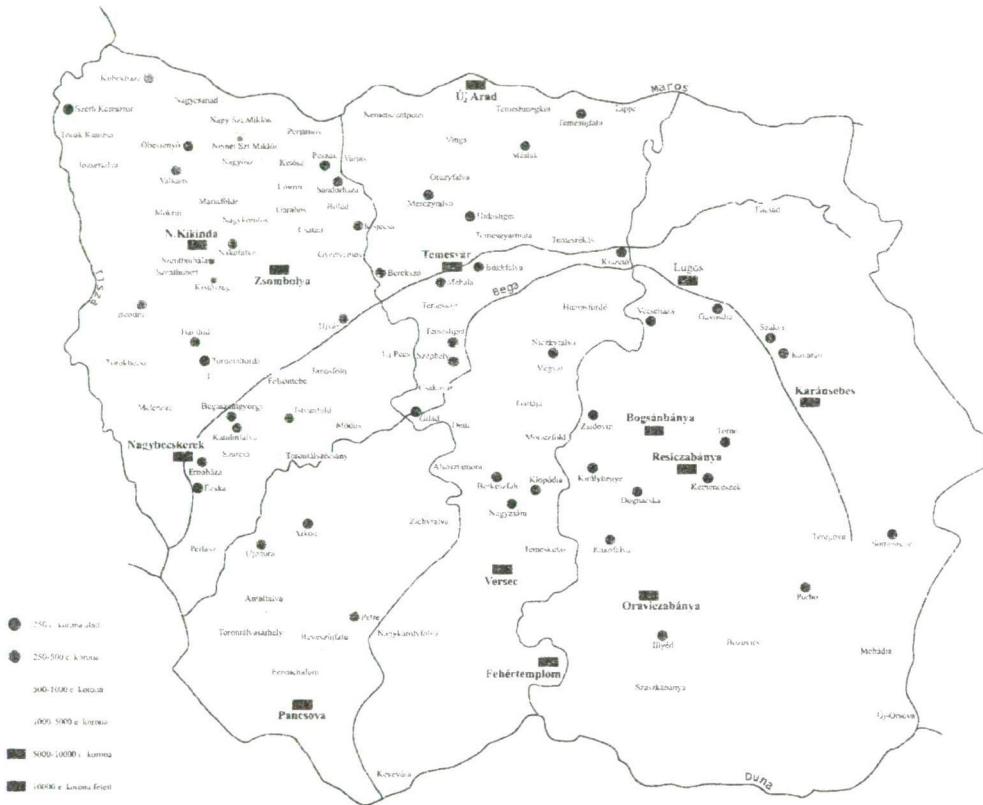
4.3. A közlekedéshálózat gyors kiépülése és sűrű hálózata, mind a közúti, mind a vasúti és hajózási útvonalak tekintetében kedvező helyzetbe hozta a Bánátot.

- A legfontosabb állami, törvényhatósági és községi utak kiépítettsége meghaladta az országos átlagot, különösen Krassó-Szörény és Temes vármegyében.
- A vasútsűrűség bánáti átlaga (7,2 km/100 km²) magasabb az országos átlagtól, de jelentős a területi differenciáltság. Temes és Torontál vármegyék átlagát (8,2, ill. 8,8 km/100 km²) csak Sopron, Szabolcs, Fejér, Békés és Bács-Bodrog vármegyék haladták meg, míg Krassó-Szörény (3,8 km/100 km²) értékei országosan is a legalacsonyabbak közé tartoztak. A vasúthálózat tekintetében elgondolkodtató, hogy a Tisza

Szegedtől lefelé egyetlen vasúti híd sem épült, miként a Duna folyón sem, ezért kulcsfontosságú a szegedi vasúti híd birtoklása 1918–19-ben, hiszen a Bánát egyik vasúti közlekedési kapuja.

- A történelmi Magyarország gőzhajó járatainak hosszából (3502 km) a Bánát 413 km-rel részesedett, mely átlagosnak mondható.

4.4. A Bánát területén az agrárium egyre inkább üzletet jelentett, melynek hasznát a régió *bank- és pénzügyi központjaiban* helyzeték el, melynek eredménye, hogy a történelmi Magyarország legsűrűbb és legtökeerősebb bank- és takarékpénztári hálózata alakult ki (3. térkép).

3. térkép. A Bánát bank- és pénzügyi központjai (1909)

A magyarországi pénzügyintézetek 1909. évi főkimutatásait elemezve, egyrészt megállapíthatjuk a pénzügyintézetek számát (Torontál vármegyében 94 db, Temes vármegyében 78 db, Krassó-Szörény vármegyében 40 db), másrészt tőkeerejüket. A Bánát 217 pénzügyintézete (a történelmi Magyarországon 4800 pénzügyintézet működött 1909-ben) 120 településen (Torontál vármegyében 58, Temes 38, Krassó-Szörény 24) összpontosult, az összes vagyonuk pedig elérte a 383,8 millió koronát (Torontál 115,5 millió, Temes 70,7 millió + Temesvár 120 millió, Krassó-Szörény 77,5 millió). A pénzügyi központok hierarchizálását tőkeerejük (vagyonuk) alapján készítettük el.

Temesvár pénzügyintézeteinek (17 db) vagyona országos viszonylatban a harmadik (Budapest és Arad után), mintegy 120 millió korona, a pénz- és hitelügyből élők számát tekintve

(460 fő) pedig csak Budapest (9689 fő) előzte meg. Gál Z. (1997) jelentőségtöbblet számítása alapján is az Alföld harmadik legerősebb pénzügyi centruma volt.

A *másodrendű pénzügyi központok* (Versecz, Pancsova, Lugos, Nagybecskerek, Oraviczabánya, Zsombolya) is jelentős pénzügyi vagyont (10–25 millió korona között), 6–8 pénzügyi intézetet és jelentős hinterlandot tudhattak magukénak. E hat központba koncentrált a bánáti pénzügyi intézetek vagyonának 28,5%-a (109,5 millió korona).

A *harmadrendű pénzügyi központok* általában 3–6 pénzügyi intézettel, s 5–10 millió korona közötti vagyonnal rendelkeztek (Nagykikinda, Új-Arad, Fehértemplom, Karánsebes, Bog-sánbánya, Resiczabánya). E központokba koncentrált a bánáti pénzügyi intézetek vagyonának 11,2%-a (42,8 millió korona).

A *negyedrendű pénzügyi központok* (29 db) általában 2–3 pénzügyi intézettel és 1–5 millió korona közötti vagyonnal rendelkeztek. A járásszékhelyeken túlmenően olyan települések is ide kerültek, mint pl. Garabos, Nagykomlós, Bogáros, Csatád, Kisősz, Temeshidegkút, Német-Csanád, Nagyősz stb., jelezve a bánáti németek e tekintetben kiemelkedő és sajátos szerepét.

Az *ötödrendű pénzügyi központok* (78 db) már csak 1–2 pénzügyi intézettel és 1 millió korona alatti vagyonnal rendelkeztek (pl. Mokrin, Lovrin, Mehadia, Temesság, Temesgyarmata stb).

Összegzés

A Bánát társadalmi-gazdasági települési sajátosságai alapján megállapítható, hogy sajátos, önálló régiója a Kárpát-medencének, s jól elkülönült, mind az Alföldről, mind a Délvidék és Erdély más régióitól, melyre a Trianonban megrajzolt új határok a térszokifréniát és a gazdasági ellehetetlenülést hozták, napjainkig megoldatlan, halmozottan hátrányos helyzetű, határmenti perifériákat alkotva és szétvágva a tradicionális társadalmi-gazdasági munkameg-osztás szálait.

Felhasznált irodalom

- Beluszky P.** (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg-Campus. Pécs–Bp., p. 234.
- Gál Z.** (1997): A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón. Pécs.
- Gulyás L.** (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától nap-jainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. p. 233.
- Kókai S.** (2001): A Bánát településhierarchiai jellemzői és sajátosságai a XIX. század második felében. In: Természettudományi Közlemények 1. szám Nyíregyháza, pp. 109–124.
- Kókai S.** (2002): A Bánát népességföldrajzi jellemzői és etnikai térszerkezeti sajátosságai a XX. század elején (1910). In: Természettudományi Közlemények 2. szám Nyíregyháza, pp. 168–180.
- Kókai S.** (2002): A bank- és pénzügyi élet fejlődése a Bánátban 1845–1914 között. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testületének X. Jubileumi Tudományos Ülése. Nyíregyháza, pp. 192–204.
- Kókai S.** (2003): Adalékok az urbanizációs folyamat bánáti sajátosságaihoz 1850–1910 között. In: Természettudományi Közlemények 3. szám Nyíregyháza, pp. 145–164.
- Kókai S.** (2006): A Bánát helye a történelmi Magyarország regionális tagoltságában. In: III. Magyar Földrajzi Konferencia, Budapest (CD).
- Kókai S.** (2006): A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. In: A Délvidék történeti földrajza, Nyíregyháza. pp. 135–150.
- Kókai S.** (2006): A Bánát mezőgazdasági térszerkezete a XIX. század második felében (megjelenés alatt).
- Tóth J.** (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N.–Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE.